

УДК 111.852(477)+ 81.161.2

Москалюк В. М.

УКРАЇНСЬКА МОВНА ЕСТЕТИКА: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено історичну ретроспективу праць українських учених в галузі філософії. Досліджено роль мови у створенні національного естетичного світу. Підкреслено, що специфічною рисою української мовної філософії є відсутність систематизованих мовних теорій. Аналіз філософсько-естетичної проблеми мови, її соціокультурних аспектів в українській науковій спадщині дає автору можливість зробити висновок про полімерність мовного простору та позначуваного ним естетичного світу нації.

Ключові слова: естетика мови, українська мовна естетика, характеристики української мовної естетики, естетична цінність національної мови, логосфера, мовний простір, національний естетичний світ, рефлексія, національні змісти.

В статье представлена историческая ретроспектива работ украинских ученых в области философии языка. Прослеживается роль языка в создании национального эстетического мира. Подчеркивается, что специфической чертой украинской языковой философии является отсутствие систематизированных языковых теорий. Анализ философско-эстетической проблемы языка, его социокультурных аспектов в украинском научном наследии позволяет автору сделать вывод о полимерности языкового пространства и обозначаемого им эстетического мира нации.

Ключевые слова: эстетика языка, украинская языковая эстетика, характеристики украинской языковой эстетики, эстетическая ценность национального языка, логосфера, языковое пространство, национальный эстетический мир, рефлексия, национальные смыслы.

In the article the historical retrospective view of works of the Ukrainian scientists in the field of philosophy of language is presented. The role of language in creation of the national aesthetic world is traced. It is underlined that the specific feature of the Ukrainian language philosophy is absence of the systematized language theories. Analysis of philosophical-aesthetic problem of language, its social and cultural aspects in the Ukrainian scientific legacy allows the author to draw conclusion about multidimensionality of language space and the aesthetic world of nation.

Keywords: *language aesthetics, Ukrainian language aesthetics, features of Ukrainian language aesthetics, aesthetic value of national language, logosphere, language space, national aesthetic world, reflection, national senses.*

Українська філософія займає особливе місце в історії мовної естетичної думки. Її своєрідність зумовлена, по-перше, історичними умовами формування етнічної ментальності українства (під якою ми розуміємо соціально, історично і культурно зумовлений напрям формування, усвідомлення та розв'язання спектра суттєвих завдань нації), з властивим їй сплетінням засад світобачень слов'янських народів, що вкорінились у самій сутності української філософії; і, по-друге, впливом на українську естетичну думку найкращих зразків класичної філософської культури Європи.

Умовою розкриття самотності української мовної естетики може стати глибоке розуміння духовно-практичної історії української нації, характер її ментальності, неповторність соціокультурного фону. До специфічних рис української мовної естетики можна віднести те, що вона, на жаль, не представлена в систематизованих мовних теоріях (за винятком окремих робіт академічної філософії кінця XIX – XX століття: М. Бердяєва, М. Костомарова, С. Булгакова, О. Потебні, Д. Чижевського, В. Юринця, В. Вітковського, Р. Кіся, В. Лобаса, П. Кононенка, Т. Возняка, І. Костецького, О. Тимошевського, О. Федик, В. Циби, К. Чеховича). Українська мовна філософія минулих століть розчинилась у літературно-публіцистичній творчості відомих письменників і поетів (М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Коцюбинського), у полемічній думці українського Ренесансу XV – XVI століть (І. Вишенського, З. Копистенського, Г. Смотрицького), у реформаторських ідеях братських шкіл.

Естетика мови не має і не може мати лінійної будови й типових узагальнень. Часом окремі поняття вичерпують сутність досліджуваного явища, нові поняття не виключають одразу попередніх, і таким чином у взаємопроникненні цих понять, їх взаємодії виникають теоретичні модифікації досліджуваного феномену. Приклади цього ми бачимо в українській мовній естетиці, у якій відбивається переплетіння духовних настроїв різних історичних періодів і відгуки боротьби протилежних світоглядів. Українська мовна естетика є проявом драматичної духовної історії українського народу, відображенням її ментальної своєрідності, самотньої національної культури.

Онтологічна конкретність української мовної естетики проявляється в тому, що вона, у кращих своїх проявах, сягає світових загальнолюдських висот (творчість Г. Сковороди, М. Гоголя, І. Франка, Т. Шевченка, Лесі Українки). Водночас українська мовна естетика становить відсутність жорстко окресленої системи мовної філософії. Життєва конкретність естетичної свідомості

українства спроможна захистити принциповий онтологізм метафізичної свідомості нації від суворого логічного раціоналізму через самобутність фарб художнього слова, живі образи літературної (словесної) творчості. Тому українську філософію загалом можна вважати філософією слова, лінгвістичною філософією, своєрідною релігією Логосу (Логос ми розуміємо як принцип об'єктивно-розумового початку у творенні людиною світу). Засвоєння слова-логосу завжди пов'язане з напруженою внутрішньою боротьбою, духовними злетами, що визволяють приховані сили й резерви духу. Усвідомлення Логосу українською спільнотою є переважно усвідомленням вищої, Божественної будови світу, – у цьому виток глибокої релігійності свідомості українців .

В Україні здавна існувала традиція цінування слова як онтологічного джерела, без опанування якого не уявлялось саме життя людини. Мудрість слова не може сприйматись відокремлено від творця цього слова – людської особистості. Слово розкривається через особистість і в особистості. Це зумовило персоналізм української мовної естетики, яким підкреслюється значущість особистості її творців. Григорій Сковорода – утілення священного, містичного внутрішнього вогню, споконвічної мрії українства про волю у її найвищому метафізичному значенні – є персоною, можливо, більш значущою, ніж його твори. Микола Гоголь не написав жодної академічної філософської роботи, проте життя його перейняте такою свідомою філософською ідеєю світового рівня, що значущість цього життя заслуговує на особливе ставлення та прочитання.

Видатного українського філософа Григорія Сковороду називають «істориком духу». На думку деяких вчених, зокрема Д. Чижевського, філософія Г. Сковороди не мала значного впливу на його сучасників, українських письменників, близьких філософу за духом: І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Гоголя. Усе це обумовлює постановку питання про місце Г. Сковороди в усталенні національного естетичного світобачення. Як відомо, український Сократ писав свої твори російською мовою. Проте в житті та творчості мислителя переважають українські складові. Аналіз філософської спадщини Г. Сковороди, здійснений Д. Чижевським та іншими вченими, переконує в тому, що у мові філософа домінують українські елементи, обумовлені своєрідним національним світоглядом та ментальністю. Г. Сковорода постає в історії філософської естетичної думки як мислитель, у творах якого схрещуються різноманітні течії, що передували розвитку науки та літератури, як джерело думок і натхнення, звідки більш пізня українська філософія черпала свої ідеї та пафос. Український романтик Г. Сковорода стоїть у центрі української духовності, будучи своєрідним «містком» від бароко до пробудження національної думки в романтизмі.

Значну роль у розвитку мови в Україні відігравали братські школи, які

почали з'являтися в XVI столітті. Їх засновували братства задля впровадження освіти серед широкого загалу українців. Вони розглядали граматику як фундамент таких наук, як філософія, риторика, логіка тощо. Просвітницькі зусилля братств дали значні результати: зростала свідомість народу, з'явилась когорта видатних письменників-полемістів, суспільних діячів. Вважалося, що саме філологія є вільною від усіляких забобонів та авторитетів, вона вчить самотійно мислити. Розвиток філологічних студій в Україні наприкінці XVI – початку XVII століть зумовив появу підручників і словників різного типу. Вони не були позбавлені оригінальності, враховували надбання граматичних теорій європейської лінгвістичної практики епохи Відродження: Діонісія Тракійського, Трісціана, Е. Альвара, Е. Доната, Й. Дамаскіна, Ф. Меланхтона, К. Ласкаріса.

Українська граMATика на той час мала не лише освітнє, а й величезне суспільне значення. Так, Л. Зизаній називає граматику ключем до пізнання. Філософи вважають її наукою, яка виконує дві функції: вчити людину пізнавати світ і передавати набуті знання іншим. М. Смотрицький, який ґрунтовно засвоїв європейську філологічну традицію, вважав, що філософію не зможе опанувати той, хто не знає граматики. Найбільш відомою і цікавою роботою є словник «Лексис» (Вільно, 1596) Л. Зизанія. Це церковнослов'янський український словник, що містить 1061 церковнослов'янське слово і близько 2 тисяч слів українських. Поява такого словника свідчить про засвоєння тогочасними українськими філософами гуманістичних ідей, які вплинули на розповсюдження світських знань, на розвиток східнослов'янської лексики. Роботи філософів-гуманістів І. Вишенського, З. Копистенського, Г. Смотрицького, К. Саковича та інших стали важливим елементом формування національної свідомості та культури українського народу.

Одначе термін «філософія мови» як такий українські дослідники не вживали. Частіше вони використовували терміни «семасіологія», «семіотика», «семантика», причому останній наводили частіше за інші. Семантика включала широке розуміння і позначала сферу досліджень, що вивчала значення мовних висловлювань, причому саме поняття «значення» розумілось досить широко й охоплювало різноманітні функції мови.

Досить вагомий внесок у розвиток мовної філософії зробив представник так званої Львівсько-варшавської школи Казимир Твардовський. Центральне місце у його семіотичній концепції посідає питання співвідношення мови і мислення («Про ясний і неясний філософський стиль», 1919). На його думку, дослідження взаємозв'язку мислення і мови допоможе у з'ясуванні мовної генези. К. Твардовський стверджує, що між думкою і її словесним вираженням виникає настільки тісний взаємозв'язок, що мислення потому ніколи не відбувається без більш-менш чіткого осмислення відповідних знаків. До того ж

він стверджує, що розвинене мислення діється лише за допомогою мовної артикуляції, хоча б і внутрішньої. Мова сприяє виникненню так званого «символічного» мислення. Однак символічне мислення часто приводить до того, що це мислення втрачає зв'язок з дійсністю, тобто символи обтяжують його, виявляються позбавленими інтерпретацій. До інших мовних недоліків, котрі обтяжують мислення, К. Твардовський відносить їх недосконалість та емоційну забарвленість. Єдиною розрізнювальною ознакою мовних знаків виступає їх відношення до позначуваного предмета, і, як результат, – знак може бути віднесений або до категорематичних, або до синкатегорематичних виражень. Учений рішуче виступає проти піднесення символів над речами, застерігаючи, що за таких обставин речі «нагнуться» до символів і це буде означати, що про речі буде стверджуватись те, що впливає із символічних припущень, незважаючи на те, що говорять самі про себе речі, і навіть усупереч тому, що вони про себе говорять. У своїх висновках К. Твардовський виступає не проти символіки, а проти зловживання нею [7, s. 404]. Особливістю мовного аналізу мислителя є відсутність диференціації його висловлювань.

Львівсько-варшавська школа виступала проти «символоманії» і виказувала досить глибоке шанування самим речам. Теза про те, що символ показує річ, а не заміщує її, став одним із головних канонів школи. Філософи Львівсько-варшавської школи Я. Лукасевич, К. Айдукевич, С. Лесьневський, Т. Котарбинський та інші, разом з К. Твардовським керувались думкою про інтенціональну значущість мовних знаків та їх семантичну прозорість. Семантику почали розглядати як семантику референціальну, що досліджує відношення між мовою і тим, до чого ця мова відноситься.

Величезна роль у розробленні та пропаганді системи знань про українську мову, розумінні мови як духовної сутності людини, зв'язку мови і духовності суспільства належить Івану Івановичу Огієнку – мовознавцю та історику церкви, православному митрополиту, громадському та політичному діячеві, ученому.

І. Огієнко стверджує, що без рідної мови не існує всенародної свідомості, а без свідомості нації не може бути державності як найвищої громадської організації, у якій нація отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку та виявлення: «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб...» [4, с. 301]. У своїх роботах І. Огієнко пов'язує розвиток національної мови з духовним життям народу, його культурою, естетичною свідомістю, вірою. На думку вченого, ступінь зрілості народу, ступінь глибини його духовної культури є ступенем розвитку рідної мови. І. Огієнко визначає мову як суть самого ества людини, її свідомості

та практичної діяльності. Учений переконливо доводить, що світогляд народу отримує своє відображення насамперед у його мові.

І. Огієнко є носієм власної ідеології, мовознавчої філософської концепції, згідно з якою мова є найбільш людським явищем, пов'язаним із «духом», «душею народу», самобутністю його культури, котра обумовлює буття світу цього народу, національний світогляд. Без мови український світогляд, національна ідея у її філософському вимірі – це «тіло без душі», адже саме у мові криється інтенціональна сутність людини.

Філософську мовну теорію значно поглибив український учений О. О. Потебня. Свої наукові дослідження він почав з відповідей на питання, порушені німецькою філософією (зокрема В. фон Гумбольдтом). Виключність мовної теорії О. О. Потебні полягає в тому, що мова для нього не є ізольованим феноменом, вона нерозривно пов'язана з культурою народу. Продовжуючи ідеї Гумбольдта, філософ вбачає в мові досконалий механізм, що породжує думку. Він наголошує на тому, що у мові споконвіку закладений творчий потенціал: наша думка знаходить свій прояв у мові, кожний акт мовлення є творчим процесом, у якому не повторюється вже готова істина, а зароджується нова [6, с. 155–156]. Категорії мови тісно пов'язані у О. О. Потебні з народом, народностями, що є творцями мови. Мова у мислителя (у цьому він одностайний з Гумбольдтом) – породження «народного духу». Водночас саме мова обумовлює національну специфіку народу (у термінах О. О. Потебні – «народність»). Сформульована ним проблема взаємозв'язку мови і нації була розвинута у роботах Є. Трубецького та Г. Шпета.

Ідея про те, що мова формує думку, дала можливість поставити вивчення думки на конкретну фактологічну мовну основу. Одним із головних принципів мовної теорії О. О. Потебні є її домінантна семантичність. Виявлення еволюції значень посідає одне з перших місць у його наукових роботах. Слово було головним об'єктом семантичних досліджень мовознавця. Починаючи з ранніх праць «О некоторых символах в славянской народной поэзии», «О связи некоторых представлений в языке», О. О. Потебня наголошує на необхідності вивчення семантичних рядів слова в контексті розвитку мови і мислення. Внутрішньою формою слова мовознавець називав «відношення змісту думки і свідомості, бо саме свідомість уявляється людині як її власна думка» [6, с. 98].

О. О. Потебня розглядає слово як феноменальний символ, вбачаючи у ньому подвійну структуру. Слово, за його теорією, «звернене не тільки до загальнонародної мови і відображує весь досвід пізнавальної діяльності народу, а й до того світу дійсності, який створюється чи відтворюється...» [5, с. 176]. Тому смисл слова ніколи не обмежується його прямим номінативно-предметним значенням. Буквальне значення слова завжди багатше: воно у процесі вживання постійно поповнюється новими, іншими смислами.

У роботах В. фон Гумбольдта, О. О. Потебні мову розглянуто як діяльність духу. О. О. Потебня досліджував слово в контексті культуротворення, у динаміці його розвитку: слововживанні й живому сприйнятті слова. Він доводить, що інтенціональне ядро мови становлять її внутрішні смисли, цінності, збуджувальні чинники. Саме тому ми первинно визначаємо «логос» як «розум», як «смысл», і вторинно – як «слово».

У роботах О. О. Потебні «Мысль и язык», «Язык и народность» та інших ідеться про унікальність кожної мови, про те, що витіснення й заміна багатьох мов однією мали б для людства згубні наслідки, оскільки означало б зведення різних шляхів пізнання, різних аспектів бачення до одного шляху, у площину одномірності. Саме тому мова має для кожної нації невимірну етнокультурну цінність, бо є не тільки ціннісним генетичним кодом народу, а й конструктором, будівником вимірів і граней безкінечної позамовної реальності. Культуротворчий, глибинно-аксіологічний, сенсотворчий, формотворчий початок мови закорінений у внутрішньому світі людини. На думку О. О. Потебні, мови різних народів відрізняються навіть за напрямками рядів уявлень, що беззаперечно доводить самотутню естетичну цінність кожної національної мови. Філософська мовна концепція вченого і на сьогодні є діючою концепцією, котра розвивається, підіймаючи нові пласти дослідження феноменального явища мови.

Цікаві думки відносно ролі мови у формуванні національного світу висловлював Микола Костомаров. Він упевнено доводить, що держава є лише зовнішньою формою народного життя, сутність же цього життя виявляється в русі народної думки й народного почуття, котрі вимовляються в рідному слові. Усіляке вираження духовного життя народу повинне сприйматись як величезна цінність, тому й мови не може бути про «провінційні наріччя», як доволі часто називали українську мову. Цією мовою пишуть, нею розмовляють, а це означає, що батьківська мова складає існуючу стихію народного життя, котре являє й вимовляє себе у ній.

Виступаючи проти утисків української мови, М. Костомаров наводить як приклад творчість Т. Г. Шевченка. Підкреслюючи високі естетичні достоїнства його віршів, М. Костомаров пише: «Поява Шевченка переможно розбиває старі забобони про зручність чи незручність творити тією чи іншою мовою, ...знищує перевагу, котра віддається домінуючим народностям й приниження так званих провінційних і утримує за останніми право людського саморозвитку у тій формі, котру вказує їм внутрішній потяг, а не створена наперед насильно теорія» [2, с. 227]. Відстоюючи самостійність української мови, її рівність щодо російської, М. Костомаров стверджує: «Мова, котру звично називають малоросійською... не є наріччям мови російської, що створилось останнім часом; вона існувала здавна і тепер існує як наріччя слов'янського кореня, що

займає за своїм граматикальним і лексикальним устроєм середину між східними і західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, багате, гармонійне і здатне до розвитку літературної освіченості» [3, с. 194].

Естетичні проблеми мови активно досліджують сучасні українські вчені. На первинній ролі мови у формуванні людської свідомості й сприйнятті людиною світу наголошує В. Лобас: «Конфлікти культури в українському суспільстві» (1996), «Українська та зарубіжна культура» (1997), «Українська культура в умовах глобалізації» (2008) та ін. Він зазначає, що наша мова виступає потужною класифікаційною системою, яка забезпечує категоризацію дійсності та є чинником не лише соціокультурного, а й екзистенційного початку людства. Мова, оформлюючи в знаках те, що відбивається у свідомості, водночас виносить на поверхню буття не просто значення, а глибинні сенси цих значень, навіть ті, що є для людини до деякого часу неусвідомленими або напівсвідомими. Мова – не просто виразник логосфери й сенсорного світосприйняття, вона є серцевиною логосфери і каталізатором сенсоутворення.

В. Лизанчук досліджує мову як матеріалізовану свідомість, яка є основою формування й утвердження україноцентризму – погляду на світ крізь призму українських цінностей («Навічно кайдани кували: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні» (1995), «Завжди пам'ятай: Ти – українець» (1996), «Не лукавити словом» (2003), «Кайдани ще кують: Факти, документи, коментарі про російщення в Україні» (2004)). Проблему мови вчений розглядає в широкому колі аспектів: історіографічному, політичному та культурологічному. В. Лизанчук наголошує на ролі мови у духовному житті нації. Мова – константа державної самодостатності, самобутності, самоцінності й неповторності. Погляди вченого співзвучні основним напрямкам нашого дослідження.

У роботах ще однієї з представниць української філософії – О. Федик мова досліджується у нерозривному зв'язку з трансцендентним буттям людини і нації («Слово, дух, нація», «Мова як духовний адекват світу (дійсності)»). Мова в концепції вченої постає як невід'ємна частина цього буття, як особлива сфера людської душі. О. Федик формує нове розуміння мови як поєднання лінгвістичного, філософського та теологічного початків. Мова у її працях становить «духовний адекват світу». Основоположною думкою вченої є думка про те, що мова пов'язує духовну та матеріальну сутності нації, поєднує їх у єдину систему національного буття.

Мовну реальність вивчає у своїх роботах Р. Кісь («Фінал третього Риму», «Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму)» та ін. Реальність, що оточує людину, він розглядає як

лінгвокультурні конструкти. До цієї реальності вписується наша внутрішня реальність, яку ми конструємо. Вчений виводить пряму залежність між людиною-мовцем і «лінгвістичними конструктами», які оточують її: оскільки ми промовляємо цими конструктами, остільки ці конструкти промовляють й орудують нами. У розгортанні українського культурно-цивілізаційного проекту Р. Кісь головне місце відводить мові. Він доводить думку про те, що подальша доля українства й України залежить від того, чи зможуть українці відновити процес створення і розповсюдження українських смислів, котрі несе із собою мова. «Саме тому наша мова і має для національного життя таку безмірну етнокультурну вартість, що вона є не тільки прапором консолідації нації, чинником, що цементує „МИ-ПОЧУТТЯ” народу і символізує СОЛІДАРНУ ПОТУГУ НАЦІЇ, її внутрішню психосоціальному злуку, але ще й тому (а може, і НАСАМПЕРЕД тому), що наша мова КОНСТРУЮЄ, ВИБУДОВУЄ САМЕ ТІ ВИМІРИ І „ГРАНІ” БЕЗКОНЕЧНОМІРНОЇ ПОЗАМОВНОЇ РЕАЛЬНОСТІ (У ТОМУ ЧИСЛІ І ЩОНАЙВИЩОЇ РЕАЛЬНОСТІ УНІВЕРСАЛЬНОГО ЛЮДСЬКОГО ДУХУ), ЯКІ НЕВІДОМІ ІНШИМ ЕТНОКУЛЬТУРНИМ... СИСТЕМАМ» [1, с. 15].

Р. Кісь застерігає відносно швидкого розмивання українських сенсів у російському цивілізаційно-культурному просторі: «...втрачаючи рідну мову, асимілюючись, русифікуючись, українці не просто набувають якоїсь лінгвокультурної „ОПТИКИ” чи іншої візії світу... Русифікуючись, ми втрачаємо з поля зору і наш український світ – світ, окреслений власною МОВНОЮ КАРТИНОЮ, МОВЛЕННЄВИМИ МОДЕЛЯМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ» [1, с. 17]. Філософ наголошує на тому, що українська мова у її сучасному стані приречена на закріплення, перетворення на мертву мову на кшталт латини. Основною тезою наукових праць Р. Кіся є теза про необхідність употужнення українського урбанізму: створення українофонного середовища, яке культивує б українські смисли.

Соціокультурні аспекти мови досліджували представники багатьох світових та українських філософських шкіл. Попри численні розбіжності в поглядах на мову, учені є одностайними в тому, що мова вже початково насичена рефлексією, самобутніми національними смислами, котрі є безпосереднім відображенням формування та стану естетичного світу націй і народів. Українській мовній філософії притаманний онтологізм, релігійність як зверненість до трансцендентного, моральність, персоналізм. Мова є знаковим та звуковим утіленням національної ідентичності і як ціннісний генотип нації пронизує увесь її естетичний світ з характерною для нього соціокультурною специфікою.

Література:

1. *Кісь Р.* Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Роман Кісь. — Л. : Літопис, 2002. — 303 с.
2. *Костомаров М.* Кобзарь Тараса Шевченко. 1860 / Микола Костомаров // Історія української літературної критики та літературознавства. — К. : Либідь, 1996. — С. 224—230.
3. *Костомаров М.* Обзор сочинений писанных на малороссийском языке / Микола Костомаров // Історія української літературної критики та літературознавства. — К. : Либідь, 1996. — С. 194—210.
4. *Огієнко І.* Українська культура / Іван Огієнко. — К. : Наша культура і наука, 2002. — 342 с.
5. *Потебня А. А.* Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня // Эстетика и поэтика. — М. : Искусство, 1976. — 616 с.
6. *Потебня А. А.* Слово и миф / Александр Афанасьевич Потебня. — М. : Правда, 1989. — 623 с.
7. *Filozoficzna szkola lvovsko-varszavska.* — Warszawa, 1985. — S. 404.